

У загальних рисах трипільська архітектура близька до архітектури давніх землеробів Південно-Східної Європи, носіїв культур фракійського неоліту, Лендель, Тиса-Полгар, Вінча та ін. (каркасно-стовпові конструкції, використання глини). Помічено вплив трипільської архітектури на домобудівництво сусідніх племен, наприклад, носіїв культури лійчастого посуду (в Грудеку-Набуджному знайдено залишки згорілих жител, подібних до трипільсь-

ких). На решті території України у V—IV тис. до н. е. в архітектурі зберігалися риси неолітичної доби — легка конструкція наземних або напівземлянкових жител. Землянки відомі з розкопок поселень дніпро-донецької, середньостогівської та інших культур. В середині IV тис. до н. е. у зв'язку з економічними змінами Трипілля втрачає певні яскраві етнографічні риси, у тому числі й у житлобудуванні, плануванні та типах поселень⁷.

4.5. Трипільські протоміста

На початку дослідження великих поселень трипільської культури було висунуто тезу щодо існування протоміст в неолітичному періоді на території Східної Європи¹. Таке визначення не здобуло значної кількості прихильників, натомість висловлювалися думки, що ці пам'ятки є племенними центрами. Складність трипільського суспільства хоча й не заперечувалася, однак наголошувалося на тому, що воно розвивалося “неурбаністичним” шляхом. Опрацювання² наявного археологічного матеріалу дає можливість розвинути далі положення стосовно трипільських протоміст³.

Спробуємо побудувати загальну модель протоміських утворень. Їх первісною ланкою можна вважати квартальну систему, яка, в свою чергу, базується на типах розселення більш раннього періоду — поселеннях великосімейних громад та поселеннях-громадах, які об'єднують кілька великосімейних громад. В оточенні протоміських утворень продовжують, як правило, існувати всі типи поселень, що були тут раніше, за помітної тенденції до скорочення числа малих селищ через переселення їх мешканців у “міські” квартали. При цьому слід наголосити на збереженні й складному переплетінні родових та сусідських

структур, причому останні, як правило, утворюються за зразком перших. Типовим є поділ великих поселень на квартали, що іноді відповідають гілкам колишніх племен. Угрупування в складі великого, кількох середніх та малих поселень утворюють “номи”, які, в свою чергу, можуть утворювати різноманітні ліги та конфедерації як в межах етнокультурних спільностей, так і шляхом

⁷ Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Трипільські протоміста, с. 52—63; Археологія Української РСР. — К., 1971. Т. 1, с. 149—210; Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — Москва, 1982.

¹ Шмаглій М. М., Дудкін В. П., Зінковський К. В. Про комплексне вивчення трипільських поселень // Археологія. — 1973. — Вип. 10, с. 23—31.

² Крузь В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днестра, с. 117—132; Збеневич В. Г. К проблеме крупных трипольских поселений // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тез. докл. I пол. сем.: Тальянки-Веселый Кут-Майданецкое, август 1990. — К., 1990, с. 10—12; Масон В. М. Трипольское общество и его социально-экономические характеристики // Там само, с. 8—10.

³ Шмаглій Н. М., Відейко М. Ю. Крупные трипольские поселения и проблема ранних форм урбанизации // Там само, с. 12—16.

Дрібна пластика
трипільської культури
(перша половина
IV тис. до н. е.,
с. Тальянки
Черкаської обл.).

підкорення сусідніх “номових” або пле-мінних структур. Основою економіки залишається землеробство, навіть мотичне, а значення ремесел у протоміських центрах незначне, воно спрямоване на-самперед на обслуговування верхівки суспільства. Велике поселення-прото-місто є господарським, адміністративно-політичним та культовим центром територіально-поземельної громади, що утворилася внаслідок інтеграції землеробських поселень-громад.

Передумовою виникнення подібних складних утворень були такі явища, як зростання чисельності населення в умовах обмеженої можливості територіальної експансії при низькому рівні розвитку землеробства, зростанні зіткнень при розподілі земельних та водних ресурсів, коли існування громади залежало від її міцності — економічної та військової. Історично протомісто як особливий перехідний тип поселення відповідає часу класоутворення та політогенезу, воно виконує широкі функції економічного, політичного, соціального, військового та ідеологічного характеру. Основну масу населення становлять селяни⁴. Населення протоміст налічувало від 3 тис. і більше жителів, населення ному — 6—10 тис., територія охоплювала землі в радіусі 10—20 км навколо “столиці”.

Звернемося до трипільського суспільства Південного Побужжя на етапах VII—CI (за періодизацією Т. С. Пасек), що відповідає хронологічно кінцю V — першій половині IV тис. до н. е. Воно являло собою складний, стратифікований соціальний організм. Економічною базою було мотичне землеробство з циклічною перелоговою системою, розвинене тваринництво. Вже склалася певна ієрархія поселень. Виділено такі рівні: 1) житло; 2) група (до 20 жителів на поселенні); 3) мале поселення або відповідна група будівель на великому поселенні (60—100); 4) велике поселення (понад 50 га); 5) мікрогрупа поселень (велике та малі, середні); 6) локально-хронологічна група поселень.

Основу забудови всіх типів поселень становлять однокамерні житла, які могли належати окремій (малій) сім’ї, чисельністю 5—7 осіб. Наявність різних за розмірами жител пов’язана, можливо, з різними розмірами окремих сімей і їх добробутом. Найчисленнішими є житла площею 90—140 м², проте трапляються комплекси площею 200—350 м², які не

⁴ Андреев Ю. В. Ранние формы урбанизации // СА. — 1987. — № 3, с. 9—11; Масон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Ленинград, 1976, с. 142.

різняться за інтер'єром. Останні можуть розглядатися як центри велико-сімейної громади — “великі будинки”⁵. Саме їй могли належати групи з 15—20

Жіноча статуетка пізнього етапу трипольської культури (кінець IV тис. до н. е., с. Тролянів Житомирської обл.).

будівель, виділені на підставі розкопок у Майданецькому. Чисельність такої одиниці визначається у 100—140 осіб. Наступний рівень — мале поселення або відповідна йому група жител на великому поселенні. Прикладом може бути поселення Тальне 2 в 7 км від Майданецького, дослідженого у 1990 р.⁶ За даними розкопок та магнітної зйомки, на підставі реконструкції (щільність забудови — 13,3 житла/га) кількість будівель на 9 га поселення має бути не менше 120. Тобто маємо об'єднання 6—8 велико-сімейних громад, загальною чисельністю 600—850 осіб. У межах великого поселення такому об'єднанню могло належати окреме або частина кола забудови. У Майданецькому вони налічують від 115 до 225 житлогосподарських комплексів⁷. На думку В. О. Круця, населення Тальянок (450 га) складалося зі спілки 40 таких поселень-громад⁸.

Крім формальних ознак великого поселення (площа, кількість жителів), існують і структурні аналогії з протомістами — поділ у плані на кола, квартали забудови, виділення в межах протоміста окремих громад. Поселення площею 100 га в Побужжі відповідає приблизно містечку площею 15—30 га у Месопотамії. Таким чином, на ранг “міст” (протоміст) можуть за цими па-

⁵ *Видейко М. Ю.* Жилищно-хозяйственные комплексы поселения Майданецкое и вопросы их интерпретации // Раннеземледельческие поселения-гиганты на территории Украины. — К., 1990, с. 115—120.

⁶ *Круц В. А., Видейко М. Ю.* Раскопки Тальновского отряда Трипольской экспедиции // Археологічні дослідження в Україні у 1990 р. — К., с. 32—33.

⁷ *Шмаглий Н. М.* Крупные трипольские поселения в междуречье Днестра и Южного Буга, с. 198—203.

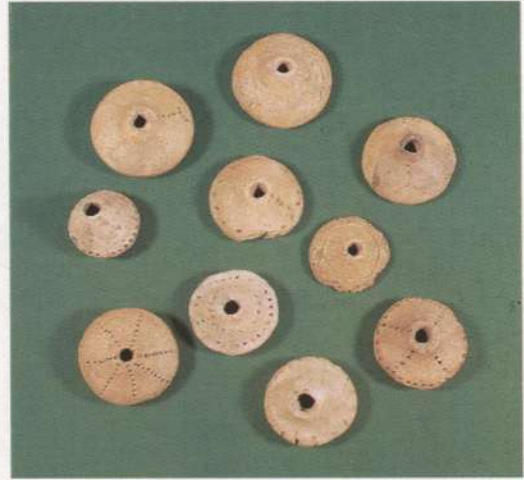
⁸ *Круц В. А.* К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днестра, с. 117—132.

раметрами претендувати трипільські пам'ятки площею понад 150—200 га.

Рівень мікрогрупи поселень, що включає одне велике, середні та малі поселення, відповідає нomaм Сходу за такими ознаками, як наявність ієрархії поселень, розміри території⁹, чисельність та моноетнічність населення. “Номи” Побужжя, як і їх аналоги, на початку свого розвитку були відносно невеликими, налічували від 5 до 8 тис. осіб, потім на етапі СІ — 13—19 тис. осіб. Слід підкреслити, що одночасно у Побужжі існували різні за розмірами “номи”, один з яких, найбільший (найголовніший?), виявлений у Володимирівській групі — Гордашівський, інші у Томашівській (послідовно): Доброводський, Тальянківський.

Самі ж локально хронологічні групи, що існували послідовно (Володимирівська, Небелівська, Томашівська), є, можливо, археологічним свідченням існування найвищого рівня інтеграції — “ліги” номів, основою утворення якої могла бути належність до єдиного етнокультурного утворення, що з самого початку розвивалося відокремлено. Південно-Побузька “ліга” (конфедерація) є найпотужнішою серед інших синхронних утворень, замкненою і схильною до зовнішньої експансії (особливо на схід — до Дніпра). Чисельність її на початку може бути визначена у 9—12 тис. осіб, за часів розквіту (друга фаза томашівської групи) — 25—34 тис. осіб.

За складністю суспільної організації трипільське суспільство Південного Побужжя (етапи VII—СІ) посідає чільне місце серед синхронних груп трипільсько-кукутенської спільності. Це зумовлене його місцем у ній і є відображенням внутрішньосистемних можливостей саморозвитку давньоземлеробських культур¹⁰. Циклічно-перелогове мотичне землеробство потребувало створення адміністративних структур, що ускладнювалися в умовах конкуренції між грома-

Пряслиця пізнього етапу трипільської культури (кінець IV тис. до н. е., с. Троянів Житомирської обл.)

дами за землю як основний засіб виробництва. Населення, яке залишило пам'ятки володимирівсько-томашівської генетичної лінії, пішло шляхом створення агломерацій землеробського населення — протоміст, що були господарськими, адміністративно-політичними та культовими центрами угруповань сільських громад, які до того часу локалізувалися на окремих малих поселеннях. Вирішальним чинником стала потреба в об'єднанні зусиль для захоплення, розподілу та охорони землі, проведення в стислі строки польових робіт, будівництво укріплень поселень-гігантів. Сфера колективної праці охоплювала, таким чином, економіку, військові

⁹ Круц В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днeпра, табл. 1.

¹⁰ Сайко Э. В. Стадиальная дифференциация разных типов расселения: поселение и город-деревня // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тез. докл. I пол. семинара, Тальянки — Веселый Кут — Майданецкое, август 1990 г. — К., 1990, с. 20.

*Пізнотрипільські
кам'яна сокира і мідні
кинджали (початок
III тис. до н. е.,
Червоний хутір,
Дарницький р-н Києва).*

справи, що сприяло розвитку адміністративної системи. На етапах VII—СІ Трипілля відбувся перехід від територіальної експансії до інтенсифікації освоєння захоплених територій, що зумовило ускладнення відносин між складовими частинами трипільсько-кукутенської спільності, поглиблене відносною нерівномірністю їх розвитку та різними екологічними умовами існування. Системи, що опинилися в центрі цих протиріч (Побужжя, Подністров'я), відзначаються більшою складністю, ніж периферія (Подністров'я).

За умов стагнації у розвитку продуктивних сил криза системи була неминучою. Вона охопила суспільні інститути та економіку центральних регіонів трипільсько-кукутенської спільності близько середини IV тис. до н. е. (що збіглося в часі з природно-кліматичними змінами). Роль “степових” культур у процесі виникнення та знищення трипільських протоміст, на думку окремих дослідників¹¹, не була визначальною. У період розквіту трипільсько-кукутенської спільності (друга половина V — перша половина IV тис. до н. е.) відбувалося формування культурно-господарських типів, пов'язаних з пастуше-

ським тваринництвом у степовій та лісостеповій смугах (середньостогівська культура та ін.), які поширилися на початку ранньобронзового віку, коли Трипілля як певна спільність вже перестало існувати внаслідок системної та екологічної кризи.

Зрозуміло, що проблема трипільських протоміст ще далека від остаточного вирішення. На даному етапі дослідження ми вважаємо за потрібне наголосити на закономірності цього історичного феномену, що базувався саме на внутрішній логіці розвитку трипільського суспільства та його економічних можливостях. Подальше вивчення питань соціально-економічного розвитку трипільсько-кукутенської спільності в системі енеоліту Європи визначить її місце у процесі переходу від первісності до ранньокласових суспільств, реконструювати цю сторінку давньої історії.

¹¹ Черныш Е. К. Формирование локальных вариантов трипольской культуры // Новейшие достижения советских археологов. Тез. докл. всесоюз. конф. — Москва, 1977, с. 18—21; Круц В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днестра, с. 117—132.